

**Внесок архівних установ у розвиток історичного краєзнавства у Харківській губернії
(друга половина XIX – початок XX ст.)**

У статті досліджується діяльність архівних установ Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. як важливої складової частини загальних історико-краєзнавчих досліджень у зазначений період. На основі фактологічного матеріалу висвітлені основні етапи державної політики щодо краєзнавчого руху, розкриті механізми впливу загальнодержавних та місцевих структур на розвиток історичного краєзнавства як руху.

Ключові слова: історичне краєзнавство, державні структури, Харківська губернія, архіви, наукові товариства.

В статье исследуется деятельность архивных учреждений Харьковской губернии второй половины XIX – начала XX вв., как важной составной части общих историко-краеведческих исследований в указанный период. При помощи фактологического материала отображены главные этапы государственной политики относительно краеведческого движения, раскрыты механизмы влияния государственных и политических структур на развитие историко-краеведческого движения.

Ключевые слова: историческое краеведение, государственные структуры, Харьковская губерния, архивы, научные общества.

The article explores the activities of archives in Kharkiv region as an important part of historical study of local lore in the second half of the XIX-th. and the beginning of the XX-th. The paper envisages the major stages of the state policy related to the regional geography movement. The mechanisms of the state and political influence structures on the curtailing of historical study of local lore as a movement are revealed also in the article.

Key words: historical study of local lore, state structures, Kharkiv region, archives, scientific associations.

Постановка проблеми. В умовах становлення України як незалежної демократичної держави особливого значення набуває історичне краєзнавство, яке значною мірою сприяє відродженню духовності і культури, піднесенню національної самосвідомості, вихованню патріотизму. Саме історичне краєзнавство, в силу своєї специфіки, сформувалося як одна з провідних історичних дисциплін, яка живить історичну науку новим фактичним матеріалом, дає можливість простежувати політичні, економічні, соціальні та культурні процеси на рівні регіонів, окремих населених пунктів та ін. Водночас, історичне краєзнавство як сфера громадської діяльності дослідників історії рідного краю дозволяє долучитися до власного минулого, витоків національної культури, багатовікових народних традицій. Значну роль при цьому відіграють архіви, які є осередками збереження духовної культури народу. Вивчення й узагальнення діяльності архівних установ Харківської губернії, як дієвих осередків історико-краєзнавчих досліджень краю, дозволяє показати основні шляхи виявлення та опрацювання пам'яток минулого, охарактеризувати витoki, розвиток та зміст архівної і видавничої роботи, повернути науці і суспільству незаслужено забуті імена зачинателів архівної справи у регіоні, а також продемонструвати їх внесок у зміцнення національної свідомості українського народу.

Аналіз актуальних досліджень. Першу спробу вивчення й узагальнення процесу становлення архівної справи у Харківській губернії, здійснили ще у другій половині XIX ст. члени наукових історико-етнографічних, краєзнавчих товариств, засновники музеїв, меценати, фахівці з історії тощо[2; 3; 4; 5; 10; 11; 12]. Так систематичні архівні пошуки, зокрема з краєзнавчою метою, розпочав архієпископ Філарет Гумілевський, автор «Историко-статистического описания Харьковской губернии» (1852-1859 гг.), про що свідчать численні архівні матеріали[8; 9].

Серед сучасних досліджень варто відзначити праці С.Н.Романової[15], А.Д.Степанського[16] та П.Т.Тронька[17]. Певні аспекти проблеми були розглянуті І.Н.Войцехівською[6] та

Л.М.Юдіною[20]. Нові тенденції та особливості розвитку архівної справи у різні історичні періоди знайшли узагальнення у колективній монографії «Нариси історії архівної справи в Україні»[13]. Автори акцентували свою увагу головним чином на вивченні історії створення та функціонуванні архівів.

Проте, більшість таких праць стосується висвітлення краєзнавчої діяльності окремих харківських науковців та бібліографії їх краєзнавчих досліджень. Слід також виокремити публікацію В.З.Фрадкіна та І.С.Плахтія[18], у якій авторами показано зростання інтересу до розвитку історичного краєзнавства та здійснено перелік тогочасних краєзнавчих організацій у Харкові.

Тему краєзнавчих видань також розглядає у своїй публікації В.О.Ярошик[21]. Автором складено бібліографію праць, а також висвітлені й охарактеризовані наукові роботи історіографічного характеру вчених другої половини XIX – початку XX ст.: Є.К.Редіна, І.А.Устинова, Д.І.Багалія, П.С.Єфименка. Таким чином, спектр наукових інтересів сучасних дослідників краєзнавчого руху досить широкий. Проте проблема державної політики щодо краєзнавства, краєзнавчого руху в цих працях висвітлюється частково і здебільше фрагментарно. Отже, на сьогоднішній день не існує спеціальних комплексних досліджень, безпосередньо присвячених даній проблематиці. Увага сучасних дослідників зосереджується переважно на досягненнях, а не становленні краєзнавчої науки в цілому.

Мета статті полягає у тому, щоб розкрити основні напрями діяльності архівних установ, що склалися, видозмінювалися та удосконалювалися у зазначений період, а також ґрунтовно і цілісно показати історико-краєзнавчу діяльність архівних установ Харківської губернії у II половині XIX – на початку XX ст. як вагомий чинник досліджень регіону, та визначити їх внесок у вивчення та висвітлення минулого краю і збереження його історико-культурних пам'яток.

Виклад основного матеріалу. Сучасний стан архівної справи нерозривно пов'язаний з минулим і є результатом її розвитку впродовж тривалого часу. Зауважимо, що у другій половині XIX – на початку XX ст. склалися досить сприятливі умови для створення провінційних наукових організацій історичного профілю. Проте, як і загальнодержавні органи влади, так і дореволюційна губернська влада не мала чітко спланованої системи збереження історичних пам'яток у Харківській губернії. Завдяки такому становищу, значна кількість пам'яток місцевих старожитностей тривалий час знаходилась поза увагою, що негативно відобразалося на їхньому стані і поступово приводило до руйнування та остаточного зникнення.

Варто зазначити, що певною мірою історико-краєзнавчому руху сприяла діяльність губернських статистичних комітетів. Засновані при Міністерстві внутрішніх справ ще у 1834 р., за новим Положенням від 1861 р. вони могли займатися історичними та етнографічними дослідженнями, а вже з 1867 р. були залучені і до архівної справи[14]. Харківський статистичний комітет здійснив вагомий внесок у вивчення історії, археології та етнографії Харківської губернії. Це яскраво відображено на сторінках його праць. Зокрема друкувалися різні за змістом статті та матеріали, багато з яких були краєзнавчого характеру[1]. Суто статистичні дані займали невеликий обсяг порівняно з історичними нарисами та публікаціями історичних документів.

Варто зазначити, що наукові інституції, які виникали у цей час, відігравали чималу роль у збиранні і первинному осмисленні фактичного матеріалу, створенні відповідних методик дослідження краю. Зауважимо, що зазначений період характеризувався особливою активізацією історичних досліджень.

Загальнодержавні органи влади здійснювали відповідні заходи з метою упорядкування архівної справи у межах Російської імперії, спрямовані на активний розвиток історико-краєзнавчих досліджень в усіх регіонах держави. Ці дії мали досить значний вплив на розвиток історичного краєзнавства у Харківській губернії.

Головним чином, увага владних структур до розвитку архівної справи у губерніях була пов'язана з початком державної систематизації всіх існуючих архівів в імперії, яка активно проводилась урядом у зазначений період. Так, на початку XX ст. Міністерством внутрішніх справ були розіслані до губернських статистичних комітетів запити щодо стану архівів в тій чи іншій губернії. Ці запити містили спеціальні анкети, складені Московським археологічним товариством, з багатьма питаннями, стосовно стану місцевих архівів [7, арк. 2].

Слід зазначити, що провінційні і навіть деякі столичні центральні архіви знаходилися у досить незадовільному стані. Губернські та повітові архіви різних відомств часто розміщувалися у непристосованих для зберігання документів приміщеннях. Це призводило до масового псування

документів. Постійний приплив нових справ, що надходили на зберігання і одночасно нестача відповідного місця в архіві вимагали регулярного знищення старих документів, якими вже не користувалися у поточному діловодстві. Зацікавленість відомчих працівників у зменшенні кількості матеріалів, байдужість до їх історичного значення, поруч із зиском від продажу макулатури, вели до численних зловживань. Стан архівної справи у Харківській губернії не відрізнявся від загальноімперської [6, с.106].

Центром зосередження важливих історичних документів у Харківській губернії став Харківський історичний архів. Його створення пов'язане безпосередньо з діяльністю Харківського історико-філологічного товариства (далі ХІФТ) при Харківському університеті. Метою наукової установи, як вказувалося в його статуті, затвердженому міністром народної освіти від 24 грудня 1876 р., було сприяння розвитку і розповсюдженню історичних і філологічних знань[19].

Ініціатором створення архіву був дійсний член ХІФТ – П.С.Єфименко, дослідник української історії та етнографії. У спеціальній доповіді він звернув увагу товариства на дуже цінні матеріали з історії Лівобережної України, що зберігалися в архіві Чернігівського губернського правління без належних умов. На пропозицію вченого було негайно порушено справу про передачу Чернігівського архіву до своєї структури. І вже 20 вересня 1880 р. Чернігівський архів було перевезено до Харкова [11, с. 120]. До того ж, у 1890 р. усі матеріали архіву Полтавського губернського правління також були передані у власність товариства. Таким чином було створено перший відділ архіву – Малоросійський (Чернігівсько-Полтавський).

У цей же період було створено інший відділ Історичного архіву – Слобідсько-український (Харківський). Члени ХІФТ, взявши на себе клопоти щодо збирання та зберігання рідкісних матеріалів, передусім звернули увагу на найдавніші з-поміж них, і насамперед, на архів Харківського губернського правління, де містилася значна кількість справ адміністративних установ XVIII ст. У лютому 1886 р., за клопотанням Д.І. Багалія та П.С. Єфименка, фонди цього о архіву увійшли до складу Історичного архіву ХІФТ, що стало підґрунтям для нового відділення [16, с. 47-48].

Слід підкреслити, що стосовно часу його створення, у національній історіографії зазначаються дві дати: 1879 та 1880 рр. Перша з них ґрунтується на свідченнях про час перевезення архіву з Чернігівського до Харківського університету, друга – на відомостях першоджерел, які були складені під час перевезення матеріалів [15, с. 42]. Чимало радянських та сучасних українських дослідників, вивчаючи питання про час заснування Історичного архіву, вважають, що він «вже існував на 1880 рік» [18, с. 59]. Це можна пояснити тим, що у перші роки після перевезення справ, архіву, як державної установи, не існувало. На клопотання ХІФТ та Харківського університету про виділення коштів на його організацію відповіді від царського уряду не було [4, с.4]. Привезені документи майже три роки залишалися нерозібраними. Лише у 1883 р. була створена спеціальна комісія для вивчення архівних справ та створення каталогу. До складу цієї комісії увійшли дійсні члени ХІФТ: М.Ф.Сумцов, Д.І.Багалій, Д.І.Яворницький, та П.С.Єфименко [11, с. 98].

За перші шість місяців роботи ними було занесено до каталогу більше 4000 номерів, а опрацьовані ними справи, за свідченнями Є.І.Іванова були розташовані «на полицках у зручному порядку для користування». До того ж, було опубліковано 11 друкованих аркушів покажчика особистих імен та географічних назв [11, с. 100].

Завдяки активній археографічній діяльності Харківське історико-філологічне товариство на початку ХХ ст. стало найбільшим власником рукописних збірників історико-краєзнавчих та фольклорно-етнографічних матеріалів, які висвітлювали історію Слобідської України другої половини XVII–XVIII ст. Вже на початку 1890-х рр. у ньому було сконцентровано понад 32 тисячі справ, він став єдиним сховищем документів, що подавали внутрішню історію регіону XVIII–першої половини XIX ст. [18, с.232].

Слід зазначити, що комплектувався Харківський історичний архів і документами особистого походження. У 1890 р. при архіві був створений третій важливий комплекс документальних джерел – Відділ рукописів місцевих діячів, де зосереджувалися фамільні папери, рукописи, листування, твори науковців і письменників.

Наприкінці XIX – на початку ХХ ст. уряд на пропозиції істориків та архівістів визнав за необхідне провести реорганізацію архівної справи. Зауважимо, що комплектування фондів Історичного архіву у Харківській губернії відбувалося у двох напрямках: археографічні експедиції членів ХІФТ для дослідження архівів і сусідніх губерній та внесків від приватних осіб. Згодом, у міру надходження документів було організовано ще два фонди – фонд рукописів і особистих паперів відомих діячів Харкова, а також фонд, до складу якого увійшли справи Міністерства юстиції разом із матеріалами, дарованими товариству від приватних осіб.

З часу створення Історичного архіву і до припинення діяльності ХІФТ (1919р.) єдиним його завідувачем був Д.І.Багалій. Зусиллями вченого щодо налагодження роботи архіву і покращення його матеріально-технічної бази яскраво були проілюстровані у доповіді дійсного члена ХІФТ І.А.Бродовича «Заботы Д.И.Багалея об учебно-вспомогательных учреждениях Харьковского университета», яку він проголосив на засіданні товариства 1 листопада 1910 р. Зокрема, наголосив на тій обставині, що відразу після обрання на посаду завідувача архівом, «Д.І.Багалій виступив із ґрунтовним рапортом, у якому наполегливо прохав факультет клопотатися перед правлінням університету про розширення приміщення цього архіву» [5, с. 2]. До розвитку архівної справи у Харківській губернії залучались кошти меценатів. Так, «один із місцевих цукрозаводчиків (Харитоненко) пожертвував 2000 крб. на попереднє розбирання та влаштування шаф» [10, с. 196].

Слід підкреслити, що до виникнення Харківського історичного архіву на території підросійської України була лише одна архівна установа – Київський центральний архів давніх актів. Вони різнилися не лише за складом та змістом документів, але й широким їх використанням вченими, у тому числі краєзнавцями. На їх базі члени ХІФТ написали десятки монографій і статей, які слугували основою для рефератів, повідомлень, прочитаних на засіданнях товариства.

Вже на початку ХХ ст. зусиллями місцевих вчених було завершено впорядкування архівних матеріалів та справ. Загалом Історичний архів разом з бібліотекою, що була створена при ньому, став важливим науково-дослідницьким осередком не лише у Харківській губернії, а й на території всієї Лівобережної України. До того ж, за рекомендацією членів товариства до роботи в архіві були залучені студенти історико-філологічного факультету, які використовували матеріал для підготовки студентських наукових досліджень. Вже за радянських часів архів було перетворено на Харківську філію Центрального державного історичного архіву м. Києва [18, с. 60].

Висновки. Отже, у другій половині ХІХ– на початку ХХ ст. Харківська губернія стала стрижнем архівної справи всієї Слобожанщини, завдяки активній участі наукової інтелігенції та громадськості. Незважаючи на складні політичні та економічні чинники, історико-краєзнавчий рух виявився ефективною та універсальною формою пошуку та вивчення пам'яток історії та культури.

Незважаючи на те, що офіційна політика щодо розвитку архівної справи не була достатньо чіткою та послідовною, проте організація та проведення загальнодержавними органами влади окремих заходів краєзнавчого характеру мали певні позитивні наслідки для розвитку історико-краєзнавчого руху у Харківській губернії.

Таким чином, лібералізація пореформеного життя, розвиток освіти та культури, загальне духовне піднесення відігравали роль одного з важливих факторів, стимулюючих активізацію участі наукових та громадських кіл у розвитку архівної справи у Харківській губернії.

Визначення стратегії й тактики архівного будівництва, практичне втілення проектів багато в чому залежало від персонального складу архівних установ, свідомої мотивації діяльності архівістів, орієнтованої на раціональну організацію архівної справи.

Перспективи подальших досліджень. Незважаючи на наявність значної кількості публікацій, зазначена нами проблема висвітлена в історіографії досить фрагментарно, до цього часу не стала предметом спеціального дослідження. Зокрема, потребують вивчення такі питання, як роль державних органів, громадськості та наукової інтелігенції у розвитку історичного краєзнавства регіону; вплив соціально-економічних та суспільно-політичних факторів на розвиток архівної справи у Харківській губернії у дореволюційний період. Розвиток архівної справи об'єктивно потребує розроблення теоретико-методологічних і практичних проблем, пов'язаних з осмисленням історичного досвіду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архивы Харьковской губернии // Харьковский календар и памятная книжка на 1885 год/ Харьков. губ. статист. комитет.- Х., 1884. – С. 607-608.
2. Багалей Д.И. Археологические материалы, как источник археологии/Д.И.Багалей // Труды одиннадцатого археологического съезда в Киеве. 1899. /ред. граф. П.С.Уварова и С.С.Слуцкий.Т.2. – М., 1902. – С.83-89.
3. Багалей Д.И. О необходимости превращения Харьковского исторического архива в центральный архив /Д.Багалей // Труды одиннадцатого археологического съезда в Киеве 1899: в 2 т. – М., 1902. – Т.2. – С. 15.
4. Барвінський В. До 50-ти річчя заснування Харківського Центрального історичного архіву (1880 – 1930) / В. Барвінський // Архівна справа- 1930. – №3.-С.3-5.

5. Бродович И.А. Заботы Д.И. Багаля об учебновспомогательных учреждениях Харьковского университета / И.Бродович. – Х.: Печатное дело, 1913.– 7с.
 6. Войцехівська І. Губернські вчені архівні комісії в Україні (кін.ХІХ – поч.ХХст.) / І.Войцехівська, О.Семергей // Киевская старина –К., 1995.-№6.-С.105-112.
 7. Державний архів Харківської області (далі –ДАХО) Ф. 51. Оп. 1. Спр. 183.
 8. ДАХО.- ф.14. Оп.38.-Спр.869.
 9. ДАХО – Ф.14. Оп.42. – Спр.774
 10. Ефименко П. Архив Малороссийской коллегии при Харьковском университете / П.Ефименко // Киевская старина .-К. – 1882.- №1.- С. 193-198.
 11. Иванов Е.И. Харьковский исторический архив / Е.Иванов – Х.: Печатное дело, 1904. – 34с.
 12. Историко-филологический факультет за 100 лет его существования (1805–1905) / [ред. М.Г. Халанского и Д.И. Багаля]. – Х., 1908.– 200с.
 13. Нариси історії архівної справи в Україні: посібник / [ред. І.Б.Матяш, К.І.Климова] – К., 2002 – 609 с.
 14. Положение об образовании в составе Императорского русского исторического общества Особой комиссии для обсуждения мер, касающихся порядка сохранения местных архивных материалов // Императорское русское историческое общество 1866-1916.- Пг., 1916, – С.137-138.
 15. Романова С.Н. Создание и развитие исторических архивов на Украине в ХІХ – нач. ХХ вв.: автореф. дис. канд. историч. наук. – М., 1987. – 23 с.
 16. Степанский А.Д. История научных учреждений и организаций дореволюционной России: [пособие по спецкурсу] / А.Степанский.-М.:МГИАГ, 1987.-86с.
 17. Тронько П.Т. Историчне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи) / П.Тронько. – К.: Укаїна, 2000. – 270 с.
 18. Фрадкін В.З. Харьковская историко-краеведческая школа / Фрадкін В.З. і І.С.Плахтій // VIII Всеукр. наук. конф. «Історичне краєзнавство і культура». – Х., 1997. Ч 2
 19. Центральний державний історичний архів України– Ф. 2017. – Оп.1.- Спр. 769.
 20. Юдіна Л.М. Використання харківськими музеями архівних матеріалів краю / Л.Юдіна //Вісник ХДАК : зб. наук. пр. – Х., 2004., Вип..12/13. – С.99 – 108.
- Ярошик В. Краєзнавча бібліографія Харківщини /В.Ярошик // Краєзнавство. – К., 1995. –Т. VII. – С.9.